

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅԵՐԷՆԻ ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ

ԵՐՈՒՐԻ ԱՆԵՏԻՍԵԱՆ
yuriavetisyan@ysu.am

ՄՈՒՏՔ

Կան բայեր, որոնք բայերի մեծամասնութեան խոնարհման (կանոնատր) ձեւերից ունեն որեւէ շեղում: Այդպիսի բայերը կոչւում են **անկանոն**: Դրանք են՝ **գալ, լալ, տալ, ասել, ուտել, զարկել, բացել, բերել, դառնալ, վեր կենալ, անել, դնել, տանել, ելնել, լինել, առնել, տեսնել, թողնել**: Անկանոնութեան իւրայատուկ դրսեւորում է որոշ բայերի պակասատր լինելը: Դրանք ունեն խոնարհման ոչ բոլոր ձեւերը: Որպէս **պակասատր բայեր**՝ ընդունուած է առանձնացնել հետեւեալները՝ **եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ, յուսալ, ցանկալ, լուալ, լուանալ, կենալ**:

Անկանոն բայերի ուսումնասիրութիւնը քերականագիտութեան առանցքային խնդիրներից է: Ոչ միայն որովհետեւ խնդիրն առնչւում է բային, որը ձեւաբանական համակարգի առանցքն է, այլեւ որովհետեւ նրանք ամէնից գործածական շերտն են բայ խօսքի մասի բառային կազմում: Բացի այդ՝ որպէս գործածական լեզուական միատրներ՝ դրանք առաւելապէս են ենթարկուում փոփոխութիւնների, եւ, ինչպէս լեզուական բոլոր տեղաշարժերի պարագայում, այնպէս էլ այս դէպքում ժամանակ առ ժամանակ անհրաժեշտութիւն է առաջանում անդրադառնալու խնդրին, ճշգրտումներ կատարելու փոփոխութիւնների մէջ, ինչու չէ, նաեւ յանձնարարականներ առաջարկելու դրանց նպատակային ուսումնասիրութեան եւ ուսուցման համար:

Անկանոն բայերի քննութեանը հայ քերականագիտութեան մէջ պարբերաբար անդրադարձել են. հանգամանօրէն ներկայացուել են խոնարհման ընդհանուր կանոններից շեղումները, դրանց զարգացումը, փոփոխութիւնները: Դրանք, սակայն, ինչպէս ասուեց, անհրաժեշտութիւնը ունեն մշտապէս քննարկումների առարկայ լինելու: Մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ զարգացումներն ու փոփոխութիւնները միշտ չէ, որ ուշադրութեան կենտրոնում են, եւ յաճախ իրողութիւնները գրքից գիրք են փոխանցում մեքենաբար: Հնացած ու գործածութիւնից դուրս եկած շատ լեզուական փաստեր, որոնք կենդանի գրական գրատր եւ բանատր խօսքում չեն արձանագրուում, քերականութեան ձեռնարկներում չեն երեւում: Բերենք օրինակներ ընդամէնը մէկ հեղինակից: Ա. Մարգարեանը ծաւալուն եւ յաջողած ուսումնասիրութիւն է նուիրել արդի արեւելահայերէնի ձեւաբանական համակարգի ուսումնասիրութեանը: Հնագամանօրէն անդրադարձել է նաեւ մեզ հետաքրքրող հարցին՝ անկանոն բայերի խոնարհմանը: Սակայն արդի գրական արեւելահայերէնի կանոնի տեսակէտից անականոն բայերին վերաբերող մի շարք փաստեր, որ ներկայացնում է հեղինակը, այ-

սօր քննութեան չեն դիմանում: Այսպէս. անկանոն բայերի շարքում թուարկում են նաեւ **բանալ, բառնալ, կենալ** բայերը, ապա ներկայացում է դրանց խոնարհման յարացոյցը՝ կանոնատօր են անկանոն ձեւերով. առաջին երկուսի համար շեղուող ձեւեր են համարում համապատասխանաբար **բացել** եւ **բարձել** սկզբնատիպ բայերի կազմութիւնները՝ **բացեցի, բացեցիր, բացեց; բարձեցի, բարձեցիր, բարձեց** են.: Երրորդի համար կանոնակարգում ձեւեր են ներկայացում **կացայ, կացար, կացաւ, կաց, կացէք; կեցել եմ, կեցել էք** եւ **կաց** կամ **կեց** հիմքով կազմուող նման ձեւերը: Հեղինակը կանոնական է համարում արդի գրականում անգործածական նաեւ այլ բայածեւեր՝ **մի՛ առնէք, մի՛ ասացէք, մի՛ թողիր//մի՛ թողնիր, մի՛ ելնիր, մի՛ անիր, մի՛ անէք, մի՛ դառ, մի՛ դառէք, դրեցէ՛ք, տուեցէ՛ք, մի՛ տանէք, մի՛ ուտիր, լուացի՛ր, մի՛ լուաք** են.²: Հասկանալի է, որ այսպիսի մօտեցումը հիմնականում առարկայական պատճառներ ունի. դա լեզուի բնականոն զարգացումն է, երբ կանոնական շատ կազմութիւններ կարող են ժամանակի ընթացքում հնանալ, դառնալ անգործածական, փոխարինուել այլ ձեւերով կամ տարբերակներով: Այդ իսկ պատճառով չափազանց կարեւոր է դառնում հարցի պարբերաբար ուսումնասիրութիւնը³:

Բացի այդ՝ ուսումնասիրութիւնները տարուել են առաւելապէս նոյն մեթոդաբանութեամբ եւ ուսուցումը իրականացուել է ըստ այդմ. անկանոնութիւնները ներկայացուել են ըստ լծորդութեան եւ բայակազմական տիպերի՝ **ե** եւ **ա** լծորդութեան պարզ բայեր, ածանցատաբայեր են.: Մինչդեռ այս մեթոդաբանութիւնը, որը փոխանցուել է գրքից գիրք, ձեռնարկից ձեռնարկ⁴, հնարատրութիւն չի տալիս համակարգում ներկայացնելու անկանոնութիւնները. տրուում են բայերից իւրաքանչիւրի խոնարհման առանձնաշատկութիւնները, պարզապէս թուարկում են շեղումները, եւ սովորողին «պարտադրում» է ուղղակի կարդալ եւ մտապահել դրանք: Յաճախ նոյնիսկ կանոնատօր եւ անկանոն ձեւերը ներկայացում են առանց տարբերակման⁵: Թուվանում է նիւթի քննութեան ու մատուցման գիտականութիւնը:

Նիւթի ուսումնասիրման մեթոդաբանական հետաքրքիր լուծում է առաջարկում լեզուաբան Զ. Աղաջանեանը: Նա անկանոն բայերի զուգածեւութիւնները յարմար ներկայացնելու համար դրանցում առանձնացնում է երեք խումբ՝ ա) նոյնարմատ անկանոն բայեր (առնել, ասել, բերել, զարկել, ելնել, տեսնել, թողնել), որոնք անկանոն ձեւերում պահպանում են նոյն արմատը՝ **ա՛ռ, ե՛լ, թո՛ղ, թողի//թողեցի, ասա՛, տես՛, մի՛ տես, բե՛ր, բերի** են., բ) տարարմատ անկանոն բայեր (զալ, լինել, ուտել), որոնց անկանոն ձեւերը կազմում են արմատի փոփոխութեամբ՝ **եկայ, ե՛կ, եկած, եկող; եղայ, եղի՛ր, եղած, եղող, եղել է; կերայ, կերած, կե՛ր, կերել է** են., գ) այլաբուն անկանոն բայեր (անել, բանալ, բառնալ, դառնալ, լալ, կենալ, տալ, տանել), որոնց անկանոն ձեւերը կազմում են արմատի փոփոխում ձեւերով՝ **անել – արեցի, արած, արա՛; բանալ – բացել եմ, բացած, բա՛ց; դառնալ – դարձի՛ր, դարձած, դարձել է** են.⁶:

Այս մեթոդը թերեւս շատ յարմար է անկանոն բայերի յարացոյցում առկայ զուգածեութիւնները ներկայացնելու համար, ինչը հետց ուսումնասիրողի գիտական նպատակն է, սակայն այն ակնյայտօրէն հնարատրութիւն չի տալիս ամբողջութեամբ եւ համակարգուած ի ցոյց դնելու անկանոնութեան բոլոր դրսետրումները. քննարկումից սկզբունքօրէն դուրս են մնում մի շարք անկանոնութիւններ, ինչպէս, օրինակ՝ **գալ, լալ, տալ** բայերի՝ համակատարով անկանոնութիւնները՝ **գալիս է, լալիս է, տալիս է**, ենթակայականի ձեւերը՝ **եկող, տուող, դնող, դարձող**, պակասատր բայերի մեծ մասի շեղումները եւ առհասարակ բոլոր այն անկանոնութիւնները, որոնք չունեն զուգահեռ տարբերականեր:

Անկանոն բայերի խոնարհման նկարագրութեան սկզբունքօրէն տարբեր եւ համակարգուած մօտեցում է առաջարկում լեզուաբան Ֆ. Խլղաթեանը: Իր ձեռնարկում «Անկանոն Խոնարհում» խորագրի տակ նա փորձում է դասակարգել անկանոնութեան դրսետրումները՝ դրանցում առանձնացնելով վեց «տարածեւեր».

1. **Տալ, լալ, գալ** բայերի անկատար ներկան կազմում են համակատար դերբայով՝ **տալիս է, լալիս է, գալիս է**,
2. **Գալ, ուտել, լինել** բայերը անցեալ կատարեալում ունեն տարարմատութիւն՝ **գալ – եկ-աւ, ուտել – կեր-աւ, լինել – եղ – աւ** են.,
3. Անցեալ կատարեալում եւ նրա հիմքից կազմուող ձեւերում պարզ բայերը վերածում են յարդարտրոնների՝ **լալ – լաց լինել՝ լաց եղայ, լաց եմ եղել, լա՛ց եղիր** են.,
4. Մի շարք բայերի անցեալի հիմքում առկայ է հնչիւնափոխութիւն՝ **տալ – տու-եցի, անել – ար-եցի, դնել – դր-եցի, դառնալ – դարձ – ալ**,
5. Ե խոնարհման բայը դառնում է **ա** խոնարհման՝ **ասել – ասաց-ի, ասաց –իր**,
6. Որոշ բայերի հրամայականի ձեւերը հաւասարում են բայահիմքին՝ **գալ – ե՛կ, մի՛ գալ, լուալ – լուա՛, տեսնել – տե՛ս** են.: Առանձին ներկայացում են նաեւ պակասատր բայերը՝ **Պակասատր խոնարհում**: Սրանք բաժանում են երկու խմբի. առաջին խմբից **յուսալ, ցանկալ, կենալ** բայերը ունեն անորոշ դերբայ եւ ըղձական, ենթադրական, հարկադրական եղանակների ձեւեր, **յուսալը՝** նաեւ հրամայականի, **կենալը՝** միայն ըղձական ապառնիքի: Երկրորդ խմբի **եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ** բայերը չունեն անորոշ դերբայ, խոնարհում են միայն անկատար ներկայ եւ անկատար անցեալ ժամանակաձեւերով: **Լուալը** չունի միայն անկատար ներկայ եւ անկատար անցեալ բաձեւերը: Ապա՝ առանձին աղիւսակներով տրւում է անկանոն եւ պակասատր համարուող բայերի խոնարհման ամբողջ յարացոյցը⁷:

Սա է ներկայացուող ամբողջ պատկերը:

Մի կողմ թողնենք այն հանգամանքը, որ բերուած «տարածեւեր»ում ներառուած բայերը անկանոնութեան բոլոր դրսետրումներով չէ, որ ներկայացուած են (երկրորդ խմբի բայերի առիթով, օրինակ, նշում է միայն անցեալ կատարեալի մասին, մինչդեռ տարարմատութիւն ունեն նաեւ այդ հիմքից կազմուող միա ձեւերը՝ **եղել եմ, եղած, եղող, եղի՛ր** են.), կամ անցեալի հիմքում հնչիւնափոխում են (4րդ կէտ) ոչ միայն յիշատակուող բայերը

(օրինակ՝ նաեւ տաննելը՝ տար-այ), եւ կամ՝ հիմքի ձայնատրի (ե>ա) փոփոխութիւն է կրում (5րդ խումբ) նաեւ վեր կենալ բայը՝ վեր կաց-այ, վեր կաց-ար, վեր կաց-աւ են.: Կան նաեւ անճշգրիտ ձեւակերպումներ, օրինակ՝ երրորդ կէտում ասում է, որ «պարզ բայերը ...վերածում են յարադրութեան»: Իհարկէ, յարադրութեան են վերածում ոչ բոլոր պարզ բայերը. այդպիսի վարքագիծ չեն դրսևտրում գալ, տալ, ուտել, բերել եւ մի շարք այլ բայեր: Սա մի կողմից: Միւս կողմից՝ առաջարկուող «տարածներ»ի շրջանակից դուրս են մնում անկանոնութեան մի շարք դրսևտրումներ, ինչպէս՝ անցեալ կատարեալում կամ հրամայականում զուգածների առկայութիւնը՝ բերի//բերեցի, դրի//դրեցի, արի՛//ե՛կ, բա՛ց//բացի՛ր, եղող//լինող, զա՛րկ//զարկի՛ր են.: Կամ՝ անել, դնել, թողնել ստկածանցատր բայերի՝ անցեալ կատարեալում կանոնատր ա ձայնատրով վերջատրութիւնների (-ա, -ար, -աւ, -անք, -աք, -ան) փոխարէն պարզ բայերին բնորոշ ի ձայնատրով վերջատրութիւններ ստանալը՝ արինք, դրիք, թողի....; արեցի, դրեցի, թողեցի են.: Եւ վերջապէս, անկանոն եւ պակասատր բայերի խոնարհման աղիակներում տեղ են գտել բայածներ (ընդ որում՝ զուգածութիւններում՝ որպէս առաջին տարբերակ), որոնք, մեղմ ասած, այսօր գործածական չեն, ինչպէս՝ մի՛ գայ/մի՛ գաք, մի լայ/մի՛ լաք, մի դնիր/մի դնէք, մի՛ անիր/մի անէք, մի՛ ուտիր/մի՛ ուտէք, բանալիս/բանալու է/մի՛ բանայ/մի՛ բանաք, մի՛ կենայ/մի՛ կենաք են.⁸:

Հանրակրթական դպրոցի հայոց լեզուի դասագրքում անկանոն եւ պակասատր բայերը ներկայացում են յաւելածով՝ հիմնականում կանոնակարգուած քերականութեան մէջ ընդունուած աւանդական նկարագրութեամբ⁹:

Ինչ վերաբերում է անկանոն բայերի ուսուցմանը, ապա պէտք է ասել որ գրեթէ անդրադարձ չկայ հարցի, այսպէս կոչուած, մեթոդաբանութեանը: Ուսումնասիրութեան սկզբունքները գործնականում մատուցուել են որպէս ուսուցման եղանակներ: Այսինքն՝ ձեռնարկներում եւ դասագրքերում հարցը ներկայացուել է այնպէս, ինչպէս գիտական աշխատութիւններում. իրաքանչիւր բայ իր անկանոնութիւններով նկարագրուել է առանձնաբար: Եւ վերջապէս. հրապարակի վրայ եղած ձեռնարկներում միշտ չէ, որ բացատրում եւ նկարագրում են բայերի այդ խմբում նկատուող տեղաշարժերը, որոնք, ինչպէս ասացինք, զգալի են:

Այս յօդուածը փորձ է հնարատրինս համակարգուած ներկայացնելու արդի գրական արեւելահայերէնի անկանոն բայերում առկայ շեղումները, դրանցում նկատուող տեղաշարժերը՝ հարցի ուսումնասիրութեան ու ներկայացման այս եղանակը առաջարկելով միաժամանակ որպէս հանրակրթական աւագ դպրոցներում եւ բուհի մասնագիտական ֆակուլտետներում հարցի ուսուցման ընդունելի եւ յարմար տարբերակ:

ԵՂԵՐԻ ՅՍԱԿԵՅՈՒՄ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐԻ
ՃՇԳՐՏՈՒՄ

Նախ՝ Ի սկզբանէ պէտք է յստակեցնել անկանոն բայերի շրջանակը եւ ձեակերպել անկանոն եւ պակասատր բայեր հասկացութիւնները: Անկանոն է համարում արդի գրական հայերէնում գործածուող իրաքանչիւր բայ, որը բայական դիմատր կամ անդէմ գէթ մէկ շեղում է դրսեւորում կանոնատր բայերի համար ընդունուած խոնարհման կարգից: Օրինակ՝ անկանոն են նաեւ **առնել, ելնել, տեսնել** բայերը, որոնք շեղում են կանոնատր խոնարհումից միայն եզակի հրամայականի դրական եւ արգելական ձեւերում՝ **ա՛ռ, ե՛լ, տե՛ս; մի՛ առ, մի՛ ել, մի՛ տես**: **Բացել** բայի վերաբերեալ դիտարկում կայ, թէ փոխարինելով **բառնալ** անկանոն բային՝ այն հանդէս է գալիս որպէս կանոնատր բայ¹⁰: Մինչդեռ եթէ մի կողմ դնենք այն հանգամանքը, որ նշուած բայը անցեալ կատարեալում, կանոնատր ձեւերին (բերեցի, բերեցիր, բերեցինք, բերեցիք, բերեցին) զուգահեռ, ունի նաեւ անկանոն զուգածնութիւններ (բերի, բերիր, բերինք, բերիք, բերին), որոնք, իդէպ, ոչ բոլոր մատեաններում են նշում որպէս խօսակցական ձեւեր (չնայած դա այդպէս է), ապա, միեւնոյնն է, **բացելը** ունի նաեւ գրական լեզում գործածական մէկ այլ անկանոնութիւն. դա եզակի հրամայականի արմատական **բա՛ց** ձեւն է (արգելականում՝ **մի՛ բաց**), իսկ հրամայական յոգնակիում չունի ցոյական հիմքով զուգածնութիւն (բացեցէ՛ք), որը յատուկ է **ե լծորդութեան** կանոնատր բոլոր պարզ բայերին (գո՛ւ՛ք// գրեցէ՛ք, խօսէ՛ք//խօսեցէ՛ք): Այս տրամաբութեամբ եւ այս սահմանումով արդի գրական արեւելահայերէնում անկանոն բայի յատկանիշներ է ձեռք բերել **խօսել** բայը. այս բայի՝ անցեալ հիմքից բաղադրուած յարակատար դերբայի ձեւը (խօսացած) կիրառական մեծ յաճախականութիւն է դրսեւորում կանոնական **խօսած** զուգահեռի համեմատութեամբ՝ ըստ էութեան խլելով նրանից գործածութեան իրատունքը:

Ապա՛ Աանդոյթի ուժով ձեռնարկներում եւ գիտական աշխատանքներում քննարկուող այս բայերը անուանուել են կա՛մ միասնաբար՝ **Անկանոն եւ պակասատր բայեր**, կա՛մ առանձին-առանձին՝ **Անկանոն բայեր; Պակասատր բայեր**: Երբեմն նաեւ՝ **Անկանոն բայեր; Պակասատր անկանոն բայեր**: Իսկ անկանոնները երկրորդաբար անուանուել են նաեւ **արտուղի կամ զարտուղի**¹¹: Բոլոր դէպքերում էլ անուանումը ճշգրտման կարիք ունի: Տրամաբանօրէն եւ քերականօրէն խոնարհման ընդունուած կարգից շեղում կամ անկանոնութիւն պէտք համարել նաեւ խոնարհման ոչ բոլոր ձեւեր ունենալը, ինչպիսին պակասատր յորջորջուած բայերն են: Աւելին. հենց պակասատր բայերի մի մասը իրենց եզակի ձեւերում դրսեւորում է շեղումներ. **եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ** բայերը անկատար ներկան եւ անցեալը կազմում են գրաբարածե՛լ շեղուելով կանոնատր բայերին յատուկ խոնարհման ընդունուած կարգից (անկատար ձեւաբայ + եմ կաղապարից՝ **գրում եմ, խօսում եմ, գրում էի, խօսում էի**), ինչպէս՝ **եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ,**

արծմ (անկատար ներկայ), **էի, կայի, գիտէի, ունէի, արժէի** (անկատար անցեալ): Ուստի վատահաբար կարելի է պնդել, որ պակասատր բայերը ընդամէնը անկանոն բայերի մի տարատեսակ են եւ չեն կարող ներկայացուել դրանից առանձին (**Անկանոն բայեր; Պակասատր բայեր**) որպէս տարբեր հաւասարարժէք իրողութիւններ: Առաւել տրամաբանական եւ գիտականօրէն պատճառաբանուած մօտեցում է այն, որ բայերի այդ երկու խմբերը համարուեն անկանոն բայեր եւ դիտարկուեն մէկ համակարգում՝ որպէս նոյն երեսօյթի տարբեր կողմեր: Ըստ որում, դրանցից իւրաքանչիւրը կ'ունենայ իր յստակ անուանումը՝ հասկանալի իւրայատկութիւններով պայմանաւորուած: Կ'ունենանք հետեւեալ պատկերը՝ **Անկանոն բայեր**, որոնք իրենց հերթին լինում են երկու տեսակ՝ **Բուն անկանոն բայեր** եւ **Պակասատր անկանոն բայեր**: Այս տարբերակումը, կարծում ենք, կ'օգնի՝ նիւթը առաւել մատչելի ներկայացնելու լսարանին:

ԱՆԿԱՆՈՆՈՒԹԵԱՆ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Յայտնի է, որ շեղումներն ու անկանոնութիւնները հիմնականում ի յայտ են գալիս **անցեալի հիմքից կազմուած բայածեւերում**: Յիշենք՝ անցեալի հիմքից կազմուող ձեւերն են վաղակատարը, յարակատարը, իսկ ժամանակածեւերից՝ անցեալ կատարեալը եւ հրամայականի ձեւերը՝ աննշան բացառութիւններով: Ենթակայական դերբայը անցեալի հիմքից անկանոնութեամբ են կազմում սահմանափակ թուով բայեր՝ **դառնալ-դարձող, տալ-տուող, լինել-եղող, վեր կենալ-վեր կացող**: Իդէա, Ասատրեանի ձեռնարկում որպէս զուգածեութիւններ ներկայացուող այլ բայերի անկանոն կազմութիւնները՝ **տարող, դրող, արող** են.¹² գրական հայերէնում այսօր գործածական չեն:

Ներկայի հիմքից կազմուած բայածեւերում անկանոնութիւն են հանդէս բերում միայն երեք բայ՝ **գալ, լալ, տալ**. դրանց համակատարի ձեւերը ունեն են անկատարի, են համակատարի նշանակութիւն, եւ անկատար ներկան ու անկատար անցեալը բաղադրում են համակատարով, ինչպէս՝ **գալիս եմ, լալիս եմ, տալիս եմ** են.:

Արդէն ասուեց, որ հրապարակի վրայ եղած գրականութեան մէջ անկանոն բայերի նկարագրութիւնը տրուած է ըստ առանձին բայականբառական միատրոնների: Մեր խորին համոզմամբ՝ ներկայացման այդ կարգը ստուերում է թողնում երեսօյթի համակարգային նկարագրութիւնը: Ե՛ւ մեթոդական, ե՛ւ զուտ գիտական առումով առաւել նախընտրելի է շեղումներն ու անկանոնութիւնները տալ ըստ դրսետրման տիպային առանձնայատկութիւնների: Իհարկէ, բոլոր այդ դէպքերում շեղումների բացայայտման համար հիմք է ընտրում քննարկուող անկանոն բայի հետ նոյնական կազմութիւն ունեցող կանոնատր բայի խոնարհման յարացոյցը. վերջինից կատարուած ցանկացած շեղում համարում է անկանոնութիւն: Օրինակ՝ **առնելը** անկանոն բայ է՝ կազմութեամբ ն սոսկածանցով: Այս կամ

այն բայածեւում դրա քերականական վարքագիծը պարզելու համար վերցնում ենք նոյն կազմութեան կանոնատր որեւէ բայ, օրինակ՝ **հագնել**, կազմում ենք նոյն այն բայածեւը, որը դիտարկուած է: Ասենք՝ քննարկում ենք **առնել** բայի անցեալ կատարեալի ձեւը՝ **առայ**: Նոյն կազմութեամբ **հագնել** ներածանցատր կանոնատր բայը նոյն ժամանակածեւում ունի **հագայ** ձեւը: **Հագայ = առայ**. երկուսն էլ կազմուած են նոյն՝ **ն** սուկածանց ունեցող բայերին յատուկ սկզբունքով՝ **անցեալի արմատական հիմք + -ա, -ար, -աւ, -անք, -աք, -ան վերջատրութիւններ**: Այդպիսի պատկեր ունի այդ ժամանակածեւի ամբողջ յարացոյցը՝ բացառութեամբ հրամայականի. եզակի հրամայականում այս երկու բայերը տարբեր վարքագիծ են դրսեւորում՝ **հագի՛ր** եւ **ա՛ռ**. երկորորդի արմատական կազմութիւնը շեղում է նաեւ անցեալ բայերի տիպային ձեւից, նշանակում է՝ **առնելը** այս ձեւում դրսեւորել է անկանոնութիւն: Ըստ որում՝ յոգնակի հրամայականում նոյն բայի դէպքում չունենք անկանոնութիւն՝ **հագէ՛ք = առէ՛ք**:

Նշուած սկզբունքներն ու մօտեցումները հաշուի առնելով՝ մենք արդի գրական արեւելահայերէնում կանոնատր բայերի համար գործող խոնարհման յարացոյցից առանձնացնում ենք շեղումների եւ անկանոնութիւնների հետեւեալ որոշակի դրսեւորումները.

1. **Գալ, ուտել, լինել** բայերի խոնարհման դէպքում առկայ է **տարարմատութիւն**. դրանց կատարեալի հիմքը կազմում է համապատասխանաբար **եկ-կեր-, եղ-** արմատներով՝ **եկ-այ, կեր-այ, եղ-այ, եկ-անք, կեր-անք, եղ-անք** են.:
2. **Անել, դնել, տանել, տալ, դառնալ** բայերի կատարեալի հիմքը կազմում է բայարմատի մասնակի փոփոխութեամբ՝ **անել>ար-, դնել>դր-, տանել>տար-, տալ>տու-, դառնալ>դարծ-**: **Դառնալ** բայի «կանոնատր» ձեւերը (**դառայ, դառար...**) խօսակցական են:
3. **Ասել, վեր կենալ** բայերի կատարեալի հիմքում փոխում է խոնարհիչ ձայնատրը (**ե>ա՛**)՝ **ասել > ասացի, վեր կենալ > մի՛ վեր կացէք**: **Ասել** բայի «կանոնատր» ձեւերը (**ասեցի, ասեցիր...**) խօսակցական են:
4. **Անել, դնել, թողնել** սուկածանցատր բայերը անցեալ կատարեալում կանոնատր **ա** ձայնատրով վերջատրութիւնների (**-այ, -ար, -աւ, -անք, -աք, -ան**) փոխարէն ստանում են պարզ բայերին բնորոշ **ի** ձայնատրով վերջատրութիւններ, որոնք դրում են զուգահեռաբար թէ՛ արմատական (**արիւք, դրիւք, թողիւք** են.), թէ՛ ցոյական հիմքի վրայ (**արեցի, դրեցիր, թողեցիւք** են.): Սրանցից առաջին տարբերակներն ունեն խօսակցական երանգ:
5. **Առնել, տեսնել, ելնել** բայերի անկանոնութիւնը միայն եզակի հրամայականում է, որ բայարմատն է՝ առանց վերջատրութեան՝ **ա՛ռ, տես, ել** (վերջինս՝ կանոնատր **ելի՛ր** տարբերակին զուգահեռ): Առանց վերջատրութեան է կազմում նաեւ միջանի այլ անկանոն բայերի եզակի հրամայականը՝ **թո՛ր, բե՛ր, բա՛ց, լա՛ց, տա՛ր, տու՛ր, դի՛ր, կե՛ր, զա՛րկ, ե՛կ (արի՛)**: Սա անկանոնութեան ակնառու դրսեւորումներից է: (Այս շարքի բայածեւերից առաջինը՝ **թողը**, չպէտք է շփոթել համանուն **թող**

վերաբերականի հետ՝ «**Թող** ոչ մի զոհ չպահանջուի ինձնից բացի....» (վերաբ.)։ «**Թո՛ղ** նրան, ի՞նչ ես անընդիատ բռնանում» (բայ)։

6. Յաճախակի է զուգահեռությունը՝ **թողեցին//թողին, սասցե՛ք//ասե՛ք, արի՛/ե՛կ, մի՛ զարկ//մի՛ զարկիր, փուկն//փուեցին, դրին// դրեցին, լացեցին //լացին, են.։ Բացել, բերել, զարկել** բայերի անկանոնությունը արտայայտում է զուգահեռ երկրորդ՝ յաճախ խօսակցական երանգ ունեցող ձեւերում՝ **բացեցինք (//բացինք), բերեցինք (//բերինք), զարկեցինք (//զարկինք)**։

7. **Գալ, լալ, տալ** բայերի անկատար ձեւաբայը կանոնատար **-ում** վերջատրութեան փոխարէն կազմում է համակատարի նման՝ **-իս** վերջատրութեամբ՝ **գալիս եմ, լալիս եմ, տալիս եմ**։

8. Չորս բայեր անկանոնություն են դրսեւորում նաեւ ենթակայական դերբայում, որը սովորաբար ձեւատրում է բոլոր բայերի ներկայի հիմքից։ Այդ բայերն են՝ **դառնալ (դարձող), տալ (տուող), լինել (եղող, նաեւ՝ լինող), վեր կենալ (վեր կացող)**։

9. Կան նաեւ բայեր, որոնք դիմատր կամ անդէմ որոշ ձեւեր չունեն։ Դրանք կոչւում են **պակասատր** բայեր։ Այդ պակաս ձեւերը սովորաբար լրացում են այլ բայերի համարժէք ձեւերով, որի պատճառով էլ պակասատր բայերը եւս համարում են անկանոն։ Պակասատր են **յուսալ, ցանկալ, լուանալ, լուալ, վեր կենալ, եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ** բայերը։

10. **Եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ** բայերի սահմանական ներկայ եւ անցեալ անկատար ժամանակները ունեն անկանոն՝ գրաբարածեւ կազմութիւն՝ «բայաւհիմք+վերջատրութիւն» կաղապարով (**էինք, կանք, գիտէք, ունես, արժի** են.)՝ փոխանակ կանոնատար «ձեւաբայ+օժանդակ բայ» կաղապարի։ Դրանք չունեն նաեւ ելակէտային՝ անորոշ դերբայի ձեւը։ Դրանց համար որպէս ելակէտային ձեւ է առնւում սահմանականի ներկայի եզակի առաջին դէմքի բայաձեւը։ Ըստ որում, **գիտեմ** եւ **արժեմ** բայերը անկատար ներկայի եզակի երրորդ դէմքում ունեն զուգահեւեր՝ **գիտի//գիտէ** եւ **արժի//արժէ**. երկրորդ տարբերակները որոշ չափով հնացած են եւ գործածութիւնից աստիճանաբար դուրս են մղւում։

Իդէպ, նշուած ձեւերը՝ **եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ**, համարում են այդ բայերի սկզբնաձեւեր։ Բայց որքան էլ զարմանալի է, առանձին ուսումնասիրութիւններում **արժեմ** բայի սկզբնաձեւ է ներկայացում **արժեւը**¹³։ Մինչդեռ այդպիսի բառածեւ արդի գրական հայերէտում չկայ կամ գոնէ չի գործածւում։ Բառարանները **արժեւը** տալիս են որպէս գլխաբառ (սկզբնաձեւ), բայց չեն արձանագրում դրա գործածութեան որեւէ բնագրային օրինակ. բերուածները խոնարհուած ձեւերով են¹⁴։ Իսկ եթէ նկատի ունենանք նաեւ այն տարօրինակ իրողութիւնը, որ ժամանակակից հայերէնի բացատրական բառարաններում **գիտեմ** բայի սկզբնաձեւ է ներկայացւում **գիտեւը (գիտեմը** որպէս գլխաբառ չի նշւում)¹⁵, ապա, կարծում ենք, պարզ կը դառնան յիշեալ ձեռնարկներում եւ այլուր **արժեւը** որպէս սկզբնաձեւ տալու պատճառն ու հիմունքը։

Գիտեմ, ունեմ, արժեմ բայերին հոմանիշ **գիտենալ, ունենալ, արժենալ** բայերը կանոնատոր են: Թժեւ իրաացիօրէն նկատուել է, որ իրենց կերպային իմաստներով հաասարարժէք չեն. երկրորդները ունեն ժամանակային տեական կերպի իմաստ¹⁶:

Յուսալ բայի պակաս ձեւերը լրացում են **յոյս ունենալ** յարադիր բայով, **ցանկալ** բայինը՝ **ցանկանալ** բայով, **կենալ** բայինը՝ **մնալ** բայով, **գիտեմ, ունեմ, արժեմ** բայերինը՝ **գիտենալ** (նաեւ՝ **իմանալ**), **ունենալ, արժենալ** բայերով, **կամ եւ եմ** բայերինը՝ **լինել** բայով, **լուալ** բայինը՝ **լուանալ** բայով, **լուանալ** բայինը՝ **լուալ** բայով:

11. Անկանոն են նաեւ դնել, դառնալ բայերից կազմուած ներդնել, վերադառնալ, անդրադառնալ բայերը, որոնք, պայմանատրուած իրենց անկանոն բաղադրական հիմքերի անկանոնութեամբ, անցեալի հիմքից կազմուած որոշ ձեւերում եւ անցեալ կատարեալում դրսետրում են անկանոնութիւններ, ինչպէս՝ ներդրած, ներդրել է, ներդրեց, ներդրէ՛ք, վերադարձած, վերադարձի՛ր, անդրադարձած, անդրադարձի՛ր են.: Միեւնոյն ժամանակ անկանոն բայերից բազմաթիւ այլ կազմութիւններ (հակասել, բացասել, վերաբացել, արտաբերել, մէջբերել, մտաբերել, արտադրել, գործադրել, հակադրել, տեղադրել, նախատեսել, տնտեսել, անտեսել, բացթողել, ներթողել, տառադարձել են.) կանոնատոր են:

Պիտի նկատել, սակայն, որ նշուած անկանոն բայերի շարքում ասանդաբար թուարկում ու նկարագրում են այնպիսիք, որոնք գործառական էական փոփոխութիւններ են կրել. Հնացել, կամ դուրս են մղուել գործածութիւնից՝ այդ իրատունքը փոխանցելով իրենց հոմանշային տարբերակներին:

Այսպէս: Գիտենալ բայը աստիճանաբար դուրս է մղում գործածութիւնից. դրա փոխարէն անելի յաճախ գործածումէ **իմանալ** բայը: Գործածական աշխուժութիւնից զուրկ է նաեւ **յուսալը**՝ իր խոնարհուած ձեւերով՝ **յուսամ, պիտի յուսամ, կը յուսամ, յուսա՛, մի՛ յուսայ, յուսացէ՛ք, մի՛ յուսացէք; յուսայի, պիտի յուսայի, կը յուսայի, յուսա՛, մի՛ յուսայ, մի՛ յուսացէք** են., որոնք փոխարինում են **ունենալ** յարադրատրով՝ **յոյս ունեմ, պիտի յոյս ունենամ, յոյս մի՛ ունեցիր** են.: Լիովին հնացած է եւ գործածութիւնից դուրս է եկել **ցանկալը**՝ փոխարինուելով **ցանկանալ** բայով: Խօսակցական-բարբառային երանգ ունի **զարկել** բայը, որին գրական լեզւում փոխարինում են **խփել** եւ **հարուածել** բայերը: **Լալ** բայը իր խոնարհուած ձեւերով (որոնք առաւելապէս խօսակցական երանգ ունեն)՝ **լալիս եմ, լացել է, լացելու է, լացեց, լաց//լացի՛ր, մի՛ լաց, մի՛ լացէք** են.) չունի նախկին գործածականութիւնը. գրատր գրական խօսքում դրանց յաճախ փոխարինում է **լաց լինել** յարադրատր բայը՝ համապատասխան ձեւերով՝ **լաց է լինում, լաց է եղել, լաց է լինելու, լաց եղաւ, լաց մի՛ եղիր, լաց մի՛ եղէք** են.:

Այսօր գործածական չէ նաեւ **կենալ** բայը՝ իր խոնարհման ձեւերով: Ուշագրաւ է, որ այս բայը գրեթէ բոլոր աշխատանքներում սկզբնապէս պակասատր անկանոն բայերի շարքում ներկայացում է առանձնաբար՝ ոչ որ-

պէս **վեր կենալ** յարադրատր բայի բաղադրիչ: Եւ ապա՝ բայական ձեւերը շարադրելիս, հիմնականում տրտում է յարադրութեամբ (**վեր կացած, վեր կացող, վեր կացայ, վե՛ր կաց, վեր է կացել** են.): Համեմատաբար նոր շրջանի աշխատանքներում որպէս գործածական ձեւեր են նշում բայի հրամայական կազմութիւնները՝ **կա՛ց, կացէ՛ք, մի՛ կաց, մի՛ կացէք**, ինչպէս նաեւ ըղծական եղանակի **կեցցեմ, կեցցես, կեցցի, կեցցենք, կեցցեք, կեցցեն** ձեւերը, նոյնիսկ հրամայականի **մի՛ կենայ, մի՛ կենաք** հնացած տարբերակները¹⁷: Այլ աշխատանքներում թուարկում են նաեւ այսօր արդէն բոլորովին անգործածական այլ կազմութիւններ՝ **կացող**¹⁸, **կացած// կեցած, կացիր**¹⁹ են.: Մեր խորին համոզմամբ՝ **կենալ** բայի դերբայական եւ խոնարհուած ձեւերը հնացած են ու անգործածական, չեն կարող ներկայացուել առանձնաբար: Այդ բառի գործածութեան իրատունքը ըստ էութեան փոխանցուել է **մնալ** կանոնատր բային: **Կենալը** պէտք է ներկայացուի եւ նկարագրուի միայն որպէս **վեր կենալ** յարադրատր բայի բայական բաղադրիչ՝ որպէս գործածական կազմութիւն: Եւ անկանոն բայերի շարքում այս յարադրութեան նկարագրութիւնը արդարացում է այնքանով, որ, ի տարբերութիւն անկանոն բայական բաղադրիչ ունեցող միա յարադրատր բայերի (**զլուիս տալ, մօտ գալ, գործ անել** են.), դրա անկանոն բայական բաղադրիչը առանձին գործածութիւն չունի, ուստի եւ չի նկարագրում:

Երբեմն դասագրքերում եւ այլուր, ինչպէս ասուեց, անկանոն բայերի շարքում ներկայացում են նաեւ **բանալ, բառնալ** բայերը: Սակայն դրանք ներկայումս հնացած են եւ անգործածական: Դրանց փոխարէն գործածում են **բացել, բարձել** բայերը, որոնցից երկրորդը կանոնատր է:

Երբեմն անկանոն է համարում նաեւ **լուանալ** բայը՝ նրա որոշ ձեւերի փոխարէն իբրեւ անկանոն ձեւեր ներկայացնելով **լուալ** բայի համապատասխան ձեւերը: Իրականում **լուանալ** բայը պակասատր է, թէեւ նմանութեան պատճառով յաճախ խառնում է **լուալ** բայի հետ: Վերջինս նոյնպէս պակասատր է, քանի որ նրա անկատար ձեւաբայի կանոնատր **լում** ձեւը խօսակցական է: Գրական խօսքում դրա փոխարէն գործածում է **լուանալ** բայից կազմուած **լուանում** ձեւը (եւ համապատասխանաբար՝ ոչ թե **լում եմ, լում էի**, այլ **լուանում եմ, լուանում էի** են.):

11. Անկանոն են նաեւ **դնել, անել, դառնալ** բայերից կազմուած **ներդնել, վերադառնալ, անդադառնալ** բայերը, որոնք, պայմանատրուած իրենց անկանոն բաղադրական հիմքերի անկանոնութեամբ, անցեալի հիմքից կազմուած որոշ ձեւերում եւ անցեալ կատարեալում դրսեւորում են անկանոնութիւններ, ինչպէս՝ **ներդրած, ներդրել է, ներդրեց, ներդրու՛, ներդրէ՛ք, վերադարձած, վերադարձի՛ր, անդադարձած, անդադարձի՛ր** են.: Միեւնոյն ժամանակ նոյն բայերից բազմաթիւ այլ կազմութիւններ (**հակասել, բացասել, վերաբացել, արտաբերել, մէջբերել, մտաբերել, արտադրել, գործադրել, հակադրել, տեղադրել, նախապետել, տնտեսել, անպետել, բացթողել, ներթողել, փառադարձել** են.) կանոնատր են:

12. Անկանոն բայերի վարաքազիծ են դրսետրում նաեւ բոլոր այն յարադրատոր բայերը, որոնց բայական բաղադրիչը (բայանուանական յարադրութիւններում) կամ բայական բաղադրիչներից մէկը (բայական յարադրութիւններում) անկանոն բայ է, ինչպէ՛ս՝ գլուխ տալ – գլուխ տուեց, գլուխ տուր, մօտ գալ – մօտ արի // մօտ եկ, վեր ելնել – վե՛ր ել, բաց թողնել – բաց թող, հաշուի առնել – հաշուի՛ առ, ծեծ ուտել – ծեծ կերաւ; բերել-տանել – բերեց տարաւ, գալ-գնալ – եկաւ-գնաց, տանել թողնել – տարաւ թողեց, տա՛ր թո՛ղ, ասել-խօսել – ասացին – խօսեցին են.²⁰:

ԱՂԻՒԱԿ 1

			Ե խոնարհման - պարզ					
դերբայներ	անորոշ	1	ասել	ուտել	գարկել**	բացել		
	յարակատար	2	ասած	կերած	գարկած**	բացած		
	ենթակայական	3	ասող	ուտող	գարկող**	բացող		
	համակատար	4	ասելիս	ուտելիս	գարկելիս**	բացելիս		
ձեւաբայեր	անկատար	5	ասում	ուտում	գարկում**	բացում		
	ապակատար	6	ասելու	ուտելու	գարկելու**	բացելու		
	վաղակատար	7	ասել	կերել	գարկել**	բացել		
	ժխտական	8	ասի	ուտի	գարկի**	բացի		
պարզ ժամանակածներ	Սահմանական եր.	անցեալ կատարեալ	Ա. դէմք	9	ասացի, ասի*	կերայ	գարկեցի, գարկի**	բացեցի, բացի*
			Բ. դէմք	10	ասացիր, ասիր*	կերար	գարկեցիր, գարկիր**	բացեցիր, բացիր*
			Գ. դէմք	11	ասաց	կերաւ	գարկեց**	բացեց
		յուզակի	Ա. դէմք	12	ասացիք, ասիք*	կերանք	գարկեցիք, գարկիք**	բացեցիք, բացիք*
			Բ. դէմք	13	ասացիք, ասիք*	կերաք	գարկեցիք, գարկիք**	բացեցիք, բացիք*
			Գ. դէմք	14	ասացին, ասին*	կերան	գարկեցին**, գարկին**	բացեցին, բացին*
	Հրամայական եր.	դրական	եզ.	15	ասա՛	կե՛ր	գարկի՛ր, գա՛րկ**	բացի՛ր, բա՛ց*
			յոգ.	16	ասէ՛ք, ասացէ՛ք**	կերէ՛ք	գարկէ՛ք, գարկեցէ՛ք**	բացէ՛ք
		Արգելական	եզ.	17	մի՛ ասայ	մի՛ կեր, մի՛ ուտիր**	մի՛ գարկիր, մի՛ գարկ**	մի՛ բացիր, մի՛ բաց*
			յոգ.	18	մի՛ ասէք	մի՛ կերէք, մի՛ ուտէք**	մի՛ գարկէք**	մի՛ բացէք

Արդի գրական արեւելահայերէնի անկանոն բայերի շեղումներն ու անկանոնութիւնները ամբողջութեամբ եւ համակարգուած ներկայացնելու եւ դրանց ուսուցումը առաւել արդիւնաւէտ դարձնելու համար ստորեւ ներկայացուած աղիսականներում տալիս ենք դրանց թեք ձեւերը:

Անկանոն ձեւերն ընդգծուած են: Խօսակցական երանգ ունեցող ձեւերը նշուած են մէկ աստղանիշով (*), հնացած ձեւերը՝ երկու աստղանիշով (**):

ԱՂԻՒՍԱԿ 2

	Ե խոն.	Ա խոնարհման			Ե խոնարհման	
		պարզ			-ն- սուկածանցով	
1	բերել	գալ	լալ	տալ	անել	դնել
2	բերած	եկած	լացած	տուած	արած	դրած
3	բերող	եկող	լացող	տուող	անող	դնող
4	բերելիս	գալիս	լալիս	տալիս	անելիս	դնելիս
5	բերում	գալիս	լալիս	տալիս	անում	դնում
6	բերելու	գալու	լալու	տալու	անելու	դնելու
7	բերել	եկել	լացել	տուել	արել	դրել
8	բերի	գայ	լալ	տալ	անի	դնի
9	բերեցի, բերի*	եկայ	լացեցի, լացի*	տուեցի, տուի*	արեցի, արի*	դրեցի, դրի*
10	բերեցիր, բերիր*	եկար	լացեցիր, լացիր*	տուեցիր, տուիր*	արեցիր, արիր*	դրեցիր, դրիր*
11	բերեց	եկաւ	լացեց	տուեց	արեց	դրեց
12	բերեցինք, բերինք*	եկանք	լացեցինք, լացինք*	տուեցինք, տուինք*	արեցինք, արինք*	դրեցինք, դրինք*
13	բերեցիք, բերիք*	եկաք	լացեցիք, լացիք*	տուեցիք, տուիք*	արեցիք, արիք*	դրեցիք, դրիք*
14	բերեցին, բերին*	եկան	լացեցին, լացին*	տուեցին, տուին*	արեցին, արին*	դրեցին, դրին*
15	բե՛ր	արի՛, ե՛կ*	լա՛ց	տու՛ր	արա՛	դի՛ր
16	բերե՛ք	եկե՛ք	լացե՛ք	տուե՛ք	արե՛ք	դրե՛ք
17	մի՛ բեր	մի՛ արի, մի՛ եկ*, մի՛ գայ**	մի՛ լաց, մի՛ լայ**, մի՛ լար**, մի՛ լացիր*	մի՛ տուր	մի՛ արայ, մի՛ անիր**	մի՛ դիր, մի՛ դնիր**
18	մի՛ բերեք	մի՛ եկեք, մի՛ գաք**	մի՛ լացեք, մի՛ լաք	մի՛ տուեք	մի՛ արեք, մի՛ անեք**	մի՛ դրեք, մի՛ դնեք**

ԱՂԻՒՍԱԿ 3.- Ե խոնարհման -ն- սուկածանցով

1	տանել	առնել	ելնել	տեսնել	թողնել	լինել
2	տարած	առած	ելած	տեսած	թողած	եղած
3	տանող	առնող	ելնող	տեսնող	թողնող	լինող, եղող*
4	տանելիս	առնելիս	ելնելիս	տեսնելիս	թողնելիս	լինելիս
5	տանում	առնում	ելնում	տեսնում	թողնում	լինում
6	տանելու	առնելու	ելնելու	տեսնելու	թողնելու	լինելու
7	տարել	առել	ելել	տեսել	թողել	եղել
8	տանի	առնի	ելնի	տեսնի	թողնի	լինի
9	տարայ	առա	ելայ	տեսայ	թողեցի, թողի*	եղայ

10	տարար	առար	ելար	տեսար	թողեցիր, թողիր*	եղար
11	տարաւ	առաւ	ելաւ	տեսաւ	թողեց	եղաւ
12	տարանք	առանք	ելանք	տեսանք	թողեցինք, թողինք*	եղանք
13	տարաք	առաք	ելաք	տեսաք	թողեցիք, թողիք*	եղաք
14	տարան	առան	ելան	տեսան	թողեցին, թողին*	եղան
15	տա՛ր	ա՛ռ	ել՛, ելի՛ր**	տես՛	թո՛ղ	եղի՛ր
16	տարէ՛ք	առէ՛ք	ելէ՛ք	տեսէ՛ք	թողէ՛ք	եղէ՛ք
17	մի՛ տար, մի՛ տանիր**	մի՛ առ, մի՛ առնիր**	մի՛ ել, մի՛ ելիր**, մի՛ ելնիր**	մի՛ տես, մի՛ տեսնիր**	մի՛ թող, մի՛ թողնիր**	մի՛ եղիր, մի՛ լինիր**
18	մի՛ տարէք, մի՛ տանէք**	մի՛ առէք, մի՛ առնէք**	մի՛ ելէք, մի՛ ելնէք**	մի՛ տեսէք, մի՛ տեսնէք**	մի՛ թողէք, մի՛ թողնէք**	մի՛ եղէք, մի՛ լինէք**

ԱՂԻՒՍԱԿ 4.- Ա խոնարհման				
սուկաճանցաւոր				պարզ
1	դառնալ	վեր կենալ	լուանալ	լուալ*
2	դարձած	վեր կացած	լուացած	լուացած
3	դարձող	վեր կացող	լուացող	լուացող
4	դառնալիս	վեր կենալիս	լուանալիս	լուալիս*
5	դառնում	վեր կենում	լուանում	-
6	դառնալու	վեր կենալու	լուանալու	լուալու*
7	դարձել	վեր կացել	լուացել	լուացել
8	դառնալ	վեր կենալ	լուանալ	լուալ*
9	դարձայ	վեր կացայ	-	լուացի
10	դարձար	վեր կացար	-	լուացիր
11	դարձաւ	վեր կացաւ	-	լուաց
12	դարձանք	վեր կացանք	-	լուացինք
13	դարձաք	վեր կացաք	-	լուացիք
14	դարձան	վեր կացան	-	լուացին
15	դարձի՛ր	վե՛ր կաց	-	լուա՛
16	դարձէ՛ք	վե՛ր կացէք	լուացէ՛ք	լուացէ՛ք
17	մի՛ դարձիր, մի՛ դառնա**	մի՛ վեր կաց, մի՛ վեր կենա**	մի՛ լուանայ	մի՛ լուայ*
18	մի՛ դարձէք, մի՛ դառնաք**	մի՛ վեր կացէք, մի՛ վեր կենաք**	մի՛ լուացէք, մի՛ լուանաք**	մի՛ լուացէք, մի՛ լուաք*

ԱՂԻՒՍԱԿ 5 Պակասաւոր անկանոն բայերի խոնարհումը (1)

Ա խոնարհման			
անորոշ դերբ.	լուալ	ցանկալ**	կենալ**
ժխտ. ձեւաբայ	լուայ	ցանկալ**	-

ըրձական եղանակ	ապամոնի	եզակի	յուս-ամ, -աս, -ա	ցանկ-ամ, -աս, -ա**	-
		յոզն.	յուս-անք, -աք, -ան	ցանկ-անք, -աք, -ան**	-
	անցեալ	եզակի	յուս-այի, -այիր, -ար	ցանկ-այի, -այիր, -ար**	-
		յոզն.	յուս-այինք, -այիք, -ային	ցանկ-այինք, -այիք, -ային**	-
ենթարդական եղ.	ապամոնի	եզակի	Կը յուս-ամ, -աս, -ա	Կը ցանկ-ամ, -աս, -ա**	-
		յոզն.	Կը յուս-անք, -աք, -ան	Կը ցանկ-անք, -աք, -ան**	-
	անցեալ	եզակի	Կը յուս-այի, -այիր, -ար	Կը ցանկ-այի, -այիր, -ար**	-
		յոզն.	Կը յուս-այինք, -այիք, -ային	Կը ցանկ-այինք, -այիք, -ային**	-
հարկադր. եղ.	ապամոնի	եզակի	պիտի յուս-ամ, -աս, -ա	պիտի ցանկ-ամ, -աս, -ա**	-
		յոզն.	պիտի յուս-անք, -աք, -ան	պիտի ցանկ-անք, -աք, -ան**	-
	անցեալ	եզակի	պիտի յուս-այի, -այիր, -ար	պիտի ցանկ-այի, -այիր, -ար**	-
		յոզն.	պիտի յուս-այինք, -այիք, -ային	պիտի ցանկ-այինք, -այիք, -ային**	-
հրամայ. եղ.	դրական	եզակի	յուսա՛	-	կա՛ց**
		յոզն.	յուսացե՛ք	-	կացե՛ք**
	արգել.	եզակի	մի՛ յուսայ, մի՛ յուսար**	-	մի՛ կաց**, մի՛ կենա(ր)**
		յոզն.	մի՛ յուսացեք, մի՛ յուսաք**	-	մի՛ կացեք**, մի՛ կենաք**

Պակասաւոր անկանոն բայերի խոնարհումը (2)

անորոշ դերբայ		Ե խոնարհման					Ա խոն.		
		-	-	-	արժել	-			
ասահմանական եղանակ	ներևառ	եզակի	Ա. դէմք	եմ	գիտեմ	ունեմ	արժեմ	կամ	
			Բ. դէմք	ես	գիտես	ունես	արժես	կաս	
			Գ. դէմք	է	գիտի, գիտէ**	ունի	արժէ, արժի*	կայ	
	ան	եզ	յոզնալ	Ա. դէմք	ենք	գիտենք	ունենք	արժենք	կանք
				Բ. դէմք	էք	գիտէք	ունէք	արժէք	կաք
				Գ. դէմք	են	գիտեն	ունեն	արժեն	կան
	ան	եզ	յոզնալ	Ա. դէմք	էի	գիտէի	ունէի	արժէի	կայի
				Բ. դէմք	էիր	գիտէիր	ունէիր	արժէիր	կայիր

	յովանի	Գ. դէմք	էր	գիտեր	ունէր	արժէր	կար
		Ա. դէմք	էինք	գիտէինք	ունէինք	արժէինք	կայինք
		Ք. դէմք	էիք	գիտէիք	ունէիք	արժէիք	կայիք
		Գ. դէմք	էին	գիտէին	ունէին	արժէին	կային

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ա. Մարգարեան, *Հայոց Լեզուի Քերականութիւն. Ձեարանութիւն*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2004, էջ 468-74:
- ² Նոյն, էջ 468-80:
- ³ Իդէպ, որքան էլ տարօրինակ է, անկանոն բայերը ներկայացրած եւ նկարագրուած են դպրոցական ոչ-բոլոր դասագրքերում. տե՛ս, օրինակ՝ Լ. Եզկեան, Ա. Մարգարեան, Ռ. Սաքապետոյեան, *Հայոց Լեզու. Դասագիրք Աագ Դպրոցի Ընդհանուր եւ Բնագիտամաթեմատիկական Հոսքերի 11-րդ Դասարանի Համար*, Երեւան, 2010:
- ⁴ Մանուէլ Ասատրեանը իր բուհական ծեռնարկում, օրինակ, համեմատութեան կարգով պարզապէս մեթոդաբանական յղում է անում Յովհաննէս Բարսեղեանի՝ 1953ին հրատարակած ուսումնասիրութեանը (*Արդի Հայերէնի Բայի եւ Խոնարհման Տեսութիւն*, Երեւան, 1953)՝ յուշելով ընթերցողին, որ ինքը առաջնորդում է հարցի նկարագրութեան նոյն սկզբունքով (*Մ. Ասատրեան, Ժամանակակից Հայոց Լեզու. Ձեարանութիւն*, Երեւան, 1983, էջ 346):
- ⁵ Ժամանակակից հայոց լեզուի ակադեմիական հրատարակութեան մէջ, օրինակ, կրկնութիւններից խուսափելու համար խնդիր է դրում տալ «միայն այն բայածեւորը, որոնք շեղում են խոնարհման ընդհանուր կարգից»: Սակայն, որքան էլ տարօրինակ է, մի շարք դէպքերում զուգահեռ ներկայացում են եւ կանոնական ձեւեր: Օրինակ՝ զարկել բայը բնութագրելիս նշում են դրա անցեալ կատարելի եւ հրամայականի նաեւ կանոնատար կազմութիւնները (զարկեցի, զարկեցիր, զարկեց...; զարկի՛ր, զարկեցէ՛ք, մի՛ զարկիր, մի՛ զարկէք եւ...)՝ առանց որեւէ մեկնաբանութեան *Ժամանակակից Հայոց Լեզու, Հտր. 2*, Երեւան, 1974, էջ 427-8):
- ⁶ Չ. Աղաջանեան, *Ձեարանական Նորմ եւ Խօսքի Մշակոյթի Հարցեր*, Երեւան, 2007, էջ 314-4:
- ⁷ Ֆ. Խլղաթեան, *Ժամանակակից Հայոց Լեզու. Մաս Բ. Ձեարանութիւն*, Երեւան, 2010, էջ 191-6:
- ⁸ Խլղաթեան, էջ 193-7:
- ⁹ Յ. Բարսեղեան, Փ. Մէլքիսեանեան, *Հայոց Լեզու. Դասագիրք 7-րդ Դասարանի Համար*, Երեւան, 2016, էջ 162-6: Առանձին կազմութիւնների եւ բնութագրումների վերաբերեալ ունենք անհամաձայնութիւններ. բերել բայի եզակի հրամայականի անկանոն բե՛ր, մի՛ բեր ձեւերի հետ մեքենաբար անկանոն են նշում յոգնակի բերէ՛ք, մի՛ բերէք կանոնատար ձեւերը, անկանոն է համարում զարկէ՛ք կանոնատարը, գործածական բայածեւոր են համարում կենալ բայի կա՛ց, կացէ՛ք, մի՛ կաց, մի՛ կացէ՛ք, գալ բայի՛ մի՛ գայ հնացած, լալ բայի լացի, լացար, լացինք, լացիք, լացին խօսակցական կազմութիւնները (նոյն տեղը):
- ¹⁰ Յ. Բարսեղեան, *Արդի Հայերէնի Բայի եւ Խոնարհման Տեսութիւն*, Երեւան, 1953, էջ 306. նաեւ՝ *Ժամանակակից Հայոց, Հտր. 2*, էջ 428. նաեւ՝ Աղաջանեան, էջ 319:
- ¹¹ Մարգարեան, էջ 468:

- ¹² Ասատրեան, էջ 347:
- ¹³ Մարգարեան, էջ 477. նաև՝ Աղաջանեան, էջ 323. նաև՝ Խլղաթեան, էջ 196:
- ¹⁴ Ս. Մայխասեանց, *Հայերէն Բացաբարական Բառարան*, Երեան, 1944. նաև՝ *Ժամանակակից Հայոց Լեզուի Բացաբարական Բառարան*, Երեան, 1969. նաև՝ Է. Աղայեան, *Արդի Հայերէնի Բացաբարական Բառարան*, Երեան, 1976:
- ¹⁵ *Ժամանակակից Հայոց Լեզուի Բացաբարական Բառարան*, Երեան, 1969. նաև՝ Աղայեան: Իդէպ, առաջին բառարանում **ունելի** համար ասում է տե՛ս՝ Ունենայ, որի բացատրութեան մէջ էլ թերում են միայն ունեն բայի խոնարհուած ձեւերի գործածութեան օրինակներ, իսկ **ունեմի** մասին որեւէ նշում չկայ: Մինչդեռ յայտնի է, որ դրանք տարբեր բայեր են՝ նրբիմաստային եւ բայակազմական (ունեն–պարզ, ունենալ–ած.) տարբերութիւններով: Երկրորդ բառարանում **ունելի** դիմաց նշում է տե՛ս՝ 1. Ունենայ: 2. Բռնել: **Ունենալը** եւ **ունեմը** արդարացիօրէն ներկայացում են որպէս առանձին գլխաբառեր: Ինչպէս տեսնում ենք, այս պակասատր բայերի վերաբերեալ բառարանային նշումները, մեղմ ասած, միօրինակ չեն:
- ¹⁶ *Ժամանակակից Հայոց Լեզու, Հտր. 2*, 1974:
- ¹⁷ Մ. Միրումեան, *Հայոց Լեզու. Տեսական եւ Գործնական Դասընթաց*, Երեան, 2012, էջ 249:
- ¹⁸ Բարսեղեան, էջ 306:
- ¹⁹ Մարգարեան, էջ 474:
- ²⁰ Ներածանցատր անկանոն բայերի (անել, դառնալ, դնել, լինել, տանել, տեսնել, թողնել, առնել, ելնել, վեր կենալ, լուանալ), ինչպէս նաև գալ, լալ, ուտել աններածանց բայերի ներկայի հիմքից կազմուած արգելական հրամայականի իբրեւ թէ գործածական կանտնատր ձեւերը (մի՛ անիր/մի՛ անէք, մի՛ դառնայ/մի՛ դառնաք, մի՛ առնիր/մի՛ առնէք, մի՛ վեր կենար/մի՛ վեր կենաք, մի՛ գայ/մի՛ գաք, մի՛ ուտիր/մի՛ ուտէք, մի՛ լայ/մի՛ լաք են.), որոնք ներկայացում եւ նկարագրում են ժամանակակից հայոց լեզուին նուիրուած առանձին աշխատանքներում (օրինակ՝ Միրումեան, էջ 247-8) հնացած են եւ գործածութիւնից դուրս են եկել: Բոլոր բայերի համար արգելականը գրական արեւելահայերէնում կազմում է մի՛ արգելական մասնիկով եւ դրական հրամայականի ձեւերով՝ մի՛+դրական հրամայական: Այդ մասին տե՛ս նաև՝ Եօրի Աւետիսեան, *Տեղաշարժեր Արդի Գրական Հայերէնում*, Երեան, 2011:

THE STUDY AND TUTORING OF THE IRREGULAR VERBS IN
CURRENT EASTERN ARMENIAN
(Summary)

YURI AVETISYAN
yuriavetisyan@ysu.am

The study of the irregular verbs and their effective tutoring is an important concern. How they are taught needs to be periodically revised to register changes, shifts and developments. Incomplete verbs should be considered as a separate category of the irregular verbs. The existing shifts and irregularities should be presented not as the specific feature of a set of verbs but in a broader typical expression. Such a method gives a better chance of scientifically and systematically describing and successfully teaching the irregularities.